

כוחו של מנהג ישראל

פתיחה

- א. מנהג כמקור סמכות
  - ב. מנהג כמעיד על הלכה קדומה
  - ג. מנהג כיוצר הלכה
  - ד. מנהג ישראל תורה
- סוף דבר

פתיחה

למנהג ישנה השפעה מכרעת על אורחות חיינו והנהגותנו. הרבה מן הפעולות והמעשים שאנו עושים, - לא ברור לגמרי מהו מקורם ההלכתי, ומדוע אנו נוהגים אותם. מעבר לזה, רואים אנו שלמנהג יש כח השפעה אף על פסיקת ההלכה! בספרי הפוסקים אנו מוצאים שהעניקו משקל רב למנהג המקובל, למרות שלכאורה אין הוא שיקול רלוונטי לעצם הסוגייה הנידונה. כבר נאמר ש"מנהג ישראל תורה"¹, ואצל כמה פוסקים בעניינים מסויימים מצאנו אפילו "מנהג מבטל הלכה"²! במאמר זה נעשה נסיון לערוך בירור עיוני במקור תוקפם וסמכותם של מנהגי ישראל, מדוע הם מחייבים אותנו, וכיצד הם מהווים קריטריון חשוב בפסיקת הלכה. (ישנם הבטים נוספים ונושאי משנה כגון מנהגי עדות, מנהג המקום, מנהגי בית אבא, מנהגים על דרך הקבלה וכו', שלא נדון בהם). כמוכן, בכל דבר ודבר יש לבחון איזה באמת הוא מנהג מוסמך ואיזה לא, ואם יש שיקולים נוספים בענין. וכאן נעשה רק הדיון העקרוני בעצם כוחו של המנהג לקבוע דפוסי התנהגות ולהשפיע על הכרעות הלכתיות³.

-
1. ראה בית-יוסף יורה-דעה סימן לט בשם הרשב"א בתורת-האדם דף ה. ומרן הרצ"ה קוק זצ"ל בהערות לשו"ת אורח-משפט למרן הראי"ה קוק זצ"ל, ציין (עמוד רסו) לתרומת-הדשן חלק ראשון סימן שמב. - הערת העורך.
  2. לקביעה שימנהג מבטל הלכה, יש מקור כבר בתלמוד הירושלמי ביבמות פרק יב הלכה א. - הערת העורך.
  3. נעזרתי בין השאר בספרים: המשפט העברי (עמודים 717-714) מאת פ' מנחם אלון; מנהגי ישראל מאת ר' דניאל שפרבר, התקנות בישראל (ח"ד) מאת ר' ישראל שציפנסקי.

א. מנהג כמקור סמכות

הגמרא בפסחים⁴ מספרת על מנהג שנהגו בני ביישן להחמיר על עצמם שלא ללכת בערבי שבת מצור לצידון, על-מנת שלא יבטלו מלהכין צרכי שבת. וחייב רבי יוחנן גם את בניהם אחריהם להמשיך במנהגם, באומרו להם: "כבר קיבלו אבותיכם עליהם שנאמר: 'שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אימך'". ובהמשך, מביאה הגמרא כלל: "דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם". והסבירו הראשונים שיש כאן דין נדר (או דין מדברי קבלה), ודנו רבים מתי זה חל, ואם וכיצד ניתן להתיר. כאן נפגשים אנו בתוקף שיש למנהג להחמיר על המותר ולהוסיף סייגות וענייני חסידות מעבר למחוייב על-פי הדין. דבר מעין זה מצאנו גם אצל האדם הפרטי שהתורה איפשרה לו לקבל קבלות ולחייב את עצמו בחיובים שונים מעבר לדין על-ידי נדר. אם כי כאן יש חידוש שאפשר לקבל קבלה על ציבור ואבות על בניהם. יתכן שיש שוני נוסף, שמנהג הרבה יותר קשה להתיר מאשר נדר. אולם במקומות אחרים מוצאים אנו שיש למנהג השפעה הרבה יותר רחבה, אף על פסיקת ההלכה.

הגמרא בפסחים⁵ אומרת: "מברכים על האור בין במוצאי שבת בין במוצאי-יום-הכיפורים וכן עמא דבר". הגמרא בברכות⁶ פוסקת - שותה מים מברך 'שהכל', רבי טרפון אומר 'בורא נפשות' (לפני השתיה). שואלת הגמרא מאי הלכתא? ומשיבה "פוק חזי מאי עמא דבר" - צא וראה מה העם נוהג. ובירושלמי במסכת פאה⁷ מפורשים יותר הדברים - "כל הלכה שהיא רופפת ואין אתה יודע מה טיבה צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג". וכן עוד במקומות רבים נוספים. והדברים מתמיהים - ומה בכך שהציבור כך נוהג? מדוע מנהג הציבור שייך לעצם הדיון איך צריך לנהוג? הדברים טעונים הבנה. והשאלה היא גם מהותית, וכי התורה ודברי חז"ל מושפעים מהאופן שבו הציבור מקיימם?!

ב. מנהג כמעיד על הלכה קדומה

לדעתם של כמה חכמים אין למנהג הציבור כח יצירה מקורית משלו (בענייני פסק הלכה), אלא שהעובדה שציבור נוהג מנהג מסויים יש בה כדי

.4 דף נ;
.5 דף נד.
.6 דף מה.
.7 פרק ז הלכה ה.

להוכיח, שקיימת הלכה שנקבעה בשעתה על-ידי תקנה או פסיקת הלכה קדומה, אלא שנשתכחה במשך הזמן, והדין נשמר ונמסר לנו בצורת מנהג בלבד. וכך מוצאים אנו בשו"ת הרא"ש⁸, שכתב: "...וכן אמרינן בירושלמי: במקום שההלכה רופפת בידך הלך אחר המנהג, דיש לתלות שנראה לגדולים שהנהיגו המנהג כן..." - כלומר המנהג הוא עדות שהיתה הכרעת חכמים בין דעות חלוקות, והוא מברר שזו הלכה פסוקה לכל דבר.

מעין דברים אלו ניתן לראות בגמרא בפסחים⁹, המספרת שכשהלל בא מבבל, לא ידע מה עושים בערב פסח שחל בשבת, אם שכחו להביא סכין לשחיטת הפסח ביום שישי. הלך להסתכל במנהג ואמר: "הנח להם לישראל, אם אין נביאים הן בני נביאים הן". ולכאורה קשה, הלא קיימא לן שאין פוסקים הלכה על-פי נבואה, אז אם כן, איזו מין סברא היא זאת? אלא נראה שכאן לא מדובר בפסיקת הלכה, אלא בעדות על ההלכה קיימת שנשתכחה. (כך למשל נסביר את הרעיון של "יהא מונח עד שיבוא אליהו", אליהו יגלה למי שייך המנהג, ולא שהוא יפסוק הלכה על-פי נבואה). ובאמת למחרת ראה הלל ששמו את הסכין בצמר של הטלה - "ראה מעשה ונזכר הלכה". על-פי הבנה זו יוצא שלמעשה למנהג אין שום כח, המנהג איננו יוצר הלכה אלא מעיד על הלכה קיימת (סימן ולא סיבה). על-פי זה נראה להבין שיש תלות הדדית בין חז"ל הקדמונים לדורות מאוחרים של עם ישראל. כשם שאין תוקף לתקנות חז"ל כאשר אין הם פושטות בכל ישראל¹², כך אין תוקף למנהגי ישראל (כשידוע) שאין מקורם בדברי חכמים¹³.

8. כלל נה אות י.

9. ב"המשפט העברי" עמוד 715 מובאות שיטות נוספות שהולכות בדרך זו.

10. דף טו.

11. יש להעיר - האף שצודק הכותב באומרו שאין פוסקים הלכה על-פי הנבואה, כי לא בשמים היא,

אך למעשה, ישנן דוגמאות בהלכה לפסיקת הלכה על-פי גילויים מן השמים, ואין כאן המקום להאריך בנושא חשוב זה, ודי אם נציין את הדוגמא הקלאסית של ר' יעקב ממרוז"ש, שכתב ספר שו"ת שלם על-פי גילויים מן השמים, וקראו "שו"ת מן השמים". ואכן נתחבטו פרשנים רבים ביישוב פסקים אלו עם הכלל הידוע שלא בשמים היא. ולענינו, אחד התירוצים הידועים הוא של מרן החיד"א בספרו "יעיר און", מערכת ה'אלף' אות טו, שכתב שהלכה שניתן להכריעה בארץ, בה אין פוסקים על-פי השמים, אבל דבר שמסתפקים בו חכמים בארץ, ודנו בדבר והגיעו למסקנה שאין ביכולתם להכריע בין הסברות (על-פי מקורות, רוב, כללי פסיקה וכדומה), כאן יש רשות להתערבות מן השמים להורות הלכה, ועל כגון דא נאמר "תשבי יכריע", ויתכן שכך ראה הלל את המצב בהלכה הנידונה, ומשום כך פסק על-פי הנבואה שהתגלתה במנהג ישראל. - הערת העורך.

12. רמב"ם, הלכות ממרים פרק ב הלכה א.

13. אלו שני חלקי הפסוק "שמע בני מוסר אביר" - תקנות חכמים, "ואל תיטוש תורת אימך" - מנהגי ישראל.

ג. מנהג כיוצר הלכה

תפיסה אחרת אומרת¹⁴ שיש כח ביד הציבור ליצור מציאות הלכתית. ייחודו של המנהג כמקור וקריטריון הלכתי אינו בכח ההוכחה שבו בלבד, אלא בכח היוצר של הציבור, הן כמוסיף על הלכה קיימת, והן כמכריע בחילוקי דעות בהלכה. (בדיני ממונות בודאי שלמנהג יש כח חקיקתי, ואפילו "מבטל" הלכה, שהרי "כל תנאי שבממון הוא תנאי". לכן בדיני ממונות ניתן להגיע להסכמה אף שלא כתורה, שהרי אלו דברים שתלויים בעיקר בגמירות דעת¹⁵. כמובן, כל זמן שזוהי הסכמה והנהגה מקומית בלבד¹⁶). המהרי"ק¹⁷ כותב שמה שנאמר בירושלמי שאם ההלכה רופפת הלך אחר המנהג, אין הכוונה כהסבר הרא"ש שהמנהג מגלה מה היתה ההלכה, אלא בפשטות, אם ההלכה רופפת - המנהג הוא שמכריע כך או כך. הוא אף מפליג ואומר שמה שכתוב בירושלמי "מנהג מבטל הלכה", זה לא רק בענייני ממון אלא גם ב"איסור והיתר!" על-פי תפיסה זו, שהמנהג הוא מקור סמכות עצמאי, צריך להבין מהו מקור כוחו של המנהג?

יש אף שהפליגו ונתנו למנהג תוקף דאורייתאי ממש, מדיני חרם ונדר. - זוהי למשל דעתו של הריב"ש¹⁸, וביתר ביאור דעת החתם סופר¹⁹. אולם יסוד הדברים עדיין טעון הסבר, הא ניחא דמנהגים שמוסיפים על ההלכה או מכריעים לחומרא במחלוקת פוסקים, אבל מנין שיש למנהג כח לפסוק הלכה אף להקל²⁰, מה יועיל כאן דין נדר? הסיבה העמוקה לכוחו של המנהג מבוארת בדברי מרן הרב זצ"ל בספרו אדר-היקרי²¹. הרב מבאר שם שכח רב יש לקבלת האומה. לכלל ישראל יש כח של פסיקת הלכות. עם ישראל בכללותו לא נוהג מנהג לא נכון. מעבר לזה, הרב מוכיח את הדברים: הרי גם תקנות חכמים כוחן נובע מכלל ישראל, שהרי אין גזרים גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכול לעמוד בה. יוצא, שכל

14. לדעת פ' אלון זוהי דעת הרוב.

15. עיין בענין בפתחי-תשובה, חושן-משפט סימן ג ס"ק ב.

16. אסור שהשופט יהיה כפוף למערכת חוקים שאינה על-פי דין תורה שזהו מרד בתורה וכו' - על-פי בית-יוסף חושן-משפט סוף סימן כו, בשם הרשב"א.

17. שורש ט.

18. סוף סימן מג.

19. שו"ת חתם-סופר יורה-דעה סימן קז ואורח-חיים סימן קמה. והאחרונים חלקו על דבריו, עיין שו"ת דעת-כהן סימן יח, שלא כדברי החתם-סופר.

20. אמנם תוספות במנחות דף לה: ד"ה "פוק חזי", מביאים בשם רש"י, שסומכים על מנהג העם רק לחומרא. אבל שאר הראשונים (רבנו תם בתוספות שם, אור זרוע חלק א סימן תקסז, רא"ש הלכות קטנות הלכות תפילין סימן יא), סוברים שיש ללכת אחר המנהג, בין לקולא ובין לחומרא (קרבן-נתנאל על הרא"ש, שבת פרק יד סימן ב אות ט).

21. עמודים לח-לט.

תקנת חכמים מותנית למעשה בהסכמת האומה. והאומה בחוש הפנימי שלה וברוח ד' שבקרבה יודעת מה לנהוג ומה לא לנהוג. כך לדוגמא, תקנת עזרא של טבילת בעל קרי על-מנת ללמוד תורה, כיון שלא עמדו בה - בטלה, למרות שזו תקנה. לעומת זה, חרם דרבינו גרשום שהתפשט והשתרש בישראל נהפך לגופי תורה ממש. מי אם לא עם ישראל קבע אלו גדולים יתקבלו פסקיהם (כשולחן-ערוך) ואלו פחות יתקבלו. אם זוהי ההתבוננות, יובן מדוע יש למנהג ישראל כח יוצר, פוסק, ומכריע.

יתכן שניתן לתלות במחלוקת בהבנת מקור כוחו של המנהג, את המחלוקת הידועה בין הרמב"ם והרמב"ן לגבי מקור סמכותם של חכמים. לרמב"ם כוחם של חז"ל נובע מדין תורה של "לא תסור"²². הרמב"ן משיג באריכות על הרמב"ם, ומקשה עליו, שהרי נמצא לפי דעתו שאין מקום לחלק כלל בין מצוות דאורייתא למצוות דרבנן, והרי מצינו שחילקו ביניהם בענייני ספיקות ועוד עניינים? הסברים רבים נאמרו ביישוב שיטת הרמב"ם²³. אולם על כל פנים גם לשיטת הרמב"ן שאין חיוב מהתורה לשמוע בקול חכמים, ו"לא תסור" אסמכתא בעלמא הוא, נשאלת השאלה: מהיכן נובעת סמכות חכמים?! דבר זה, גם הוא מתבאר מדברי הרב (שם): "...ושיטת הרמב"ן נודעת, שאין לאו דלא תסור שייך בעיקרו לדברי סופרים ממש... ומכל מקום, חביבים על ישראל ומתקיימין באהבה". - כוחם של חז"ל מכח קבלת האומה²⁴. הרמב"ם בתחילת הלכות ממרים²⁵ אומר, שאיסור "לא תסור" כולל פירושים, גזירות, תקנות ומנהגים. על-פי זה יתכן מאד שהרמב"ם מבאר את מקור כוחם של המנהגים כפי שנתבאר בשיטה הראשונה, שהמנהג מגלה את דעת חכמים, שהרי אם לא כן, לא יובן מה שייך 'לא תסור' במנהגים. אבל הרמב"ן שסובר שכל סמכות חכמים נובעת מכח קבלת עם ישראל, יסבור שזה עצמו כוחו של המנהג שהאומה נוהגת.

ד. מנהג ישראל תורה

במסכת סופרים²⁶ מצאנו: "מנהג מבטל הלכה רק כשיש לו מקור ותיקין". והרבה ראשונים כשנפגשו במנהג שלדעתם נבע מטעות, לא היססו לבטלו. כך למשל אומר רבנו תם בתשובה²⁷: "...מה שכתבת שאין לשנות המנהג

22. ספר המצוות שורש א, לא-תעשה שיב.

23. בענין זה, עיין "מצוה ברה" להרב ויצמן שליט"א עמוד כז-כח.

24. הרב טוען שם שגם לרמב"ם היסוד העיקרי של כח חז"ל הוא קבלת האומה, שהרי גזירה שלא התפשטה אינה חלה.

25. פרק א הלכה ב.

26. פרק יד ברייתא יח.

27. מובאת בשלטי-גיבורים על המרדכי גיטין סימן תמד.

מפני הלעז (על הראשונים) מנהג זה אותיות גהנם, שאם טועים נהגו, חכמים לא נהגו. ואפילו מנהג הגון אינו עוקר הלכה אלא אם כן רופפת, חו טעות גדולה, ואל תוסיף לדמות דמיונות כאלה". בסגנון דומה כותב הרשב"א²⁸ לגבי כפרות, ועוד. יחד עם זה, הרבה פוסקים הניחו את המנהג בסיס ועמוד יסוד לפסיקתם. זו למשל דרכו של הרמ"א²⁹, שכותב: "ואין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו כי לא לחינם הוקבעו"³⁰. המנהג כל-כך מרכזי בפסיקה, עד שהמהרי"ק³¹ אומר שלפעמים מנהג ישראל דין הוא אפילו כשיש בו צד איסור(!), אך רוב הפוסקים דחו דבריו³². נראה שאין בדבר כללים חותכים, אלא הכל תלוי באיזה מנהג מדובר. ישנם מנהגים חדשים שפעמים נובעים מטעות, וגדולי ישראל רואים צורך לבטלם, וישנם מנהגים מושרשים שנוהגים שנים רבות, והרבה תלמידי-חכמים ראו אותם ושתקו, ומנהג כזה אף שאין לו מקור מדויק אין ספק שמנהג כשר הוא, שהרי אם לא כן, היו חכמי ישראל מבטלים אותו. נימוק מעין זה מופיע בשו"ת "אורח-משפט"³³: "...יש לומר דעיקר חזקת מנהג הוא דמדשתקו רבנן סמכינן אחזקתייהו דטעמא אשכוח"³⁴. ובניסוחים שונים אמרו זאת אחרונים נוספים³⁵.

סוף דבר

לא המדרש עיקר אלא המעשה, מעשה המנהג הנוהג בחיי עם ישראל אם על-פי המקורות ההלכתיים, אם על-פי המקורות הקבליים, ואם מסיבות אחרות, הוא סדר אלקי מכוון ומושגח³⁶. זו כוחה של תורת חיים שנטועה בתוכינו - בלימודנו ובהנהגותינו.

"אנחנו מקיימים באהבה מנהגי ישראל, שאנו יודעים שלא נצטווינו בהם על-פי שום נבואה, והכל מפני חיבתה של אומתנו, אהבתה וכבודה החביב

28. שו"ת חלק א סימן שצה.
29. כפי שכותב בהקדמתו לדרכי-משה.
30. אורח-חיים סימן תרץ הג"ה לסעיף ז, בהקשר למנהגי פורים בעייתיים.
31. שורש ט.
32. המגן-אברהם בסימן תרץ הביא את דברי המהרי"ק והביאור-הלכה שם ד"ה "ואין" דוחה דבריו. עיין עוד בהרחבה ב"התקנות בישראל" חלק ד שם בקונטרס המנהגים עמודים נד-סג.
33. סימן קנז.
34. הרב זצ"ל עצמו ידע בעת הצורך להקל במנהגים, כך בשו"ת דעת-כהן סימן פד, ובשו"ת אורח-משפט סימן קיב בענין היתר שמן שומשמין בפסח, ושם סימן קנז ועוד. ועיין עוד במאמרו: "המנהג בתפיסתו ההלכתית של הראי"ה קוק" בקובץ "ראיות הראי"ה" עמוד קיג.
35. חתם-סופר יורה-דעה סימן שכז. אגרות-משה יורה-דעה חלק א סימן קלו ועוד.
36. זו לשון בעל הלכות-קטנות חלק א סימן ט: "וזה כלל גדול שהיה מסור בידינו, אם הלכה רופפת בידך, פוק חזי מה עמא דבר, כי פשוט הוא אשר באהבת ד' את עמו ישראל יסיר מכשול מדרכיהם, ולא יטו כל העולם אחר יחיד אילו דעתו דחוויה...".

עלינו בחיבה של קדושה אלקית עליונה. וכן כל מצוות חכמים שאנו מקיימים - היסוד העיקרי שלהם הוא קבלת הגוי כולו, שהוא כבוד האומה והשפעתה ההיסטורית הנצחית האלוקית החביבה"³⁷.

---

37. אדר-היקר שם.